VODNÉ MLYNY NA SLOVENSKU AKO FENOMÉN KULTÚRNEHO DEDIČSTVA

Zoltán Glaser – Opitz, Marián Kulla, Peter Spišiak

Abstract

Mill industry was traditionally widely spread within the region of Slovakia. Its history dates back to the 12th century. The mill industry heritage objects such as mills are natural part of any cultural landscape which experienced human activities. The mills can be treated as unique at least from the perspective of the Central Europe. Our aim in the presented paper is to point at the use or neglecting the potential of technical heritage related to milling in the cultural landscape from the tourism point of view.

Keywords: water mill, cultural heritage site, tourism

Úvod

Mlynárstvo patrilo na našom území vždy medzi najrozšírenejšie remeslá. História vodných mlynov na území Slovenska siaha do dvanásteho storočia a ich dynamický rozvoj nastal koncom 13. storočia. Boli centrom rozvinutej dobovej technológie a zohrávali významnú technickú, ekonomickú a civilizačnú úlohu. Mlynári patrili medzi majetnejších občanov dediny, mali výnimočné sociálne postavenie v spoločenstve a nie raz zastávali aj občianske riadiace funkcie. Svoj vrchol u nás dosahujú mlyny na konci 19. storočia, v čase rušenia cechov ich bolo viac ako 4500, z čoho absolútnu prevahu mali vodné mlyny, ktorých bolo vyše štyritisíc.

V posledných rokoch však prežívajú vývinové štádium, ktoré je rozhodujúce pre ich ďalšiu existenciu. Na jednej strane rastie tlak na prehodnotenie ich doterajšej podoby a zároveň na druhej strane sa mobilizuje snaha o kultúrne zhodnotenie, ktoré sa zameriava na ich ochranu. Nositelia takýchto iniciatív sú v poslednej dobe najmä z radov majiteľov, starostov, primátorov, investorov, občianskych iniciatív.

Našou snahou v tomto príspevku bolo poukázať na využívanie resp. nevyužívanie potenciálu týchto technických pamiatok v kultúrnom území. Technické pamiatky, akými sú mlyny, sú prirodzenou súčasťou každej kultúrnej krajiny, kde sa určitý čas odohrávali ľudské aktivity. Na mlyny sa môžeme pozerieť ako na stavby v rozklade, ktoré treba buď odstrániť, alebo opraviť a následne chrániť. Môžeme sa však na ne pozerieť aj ako na prvky, ktoré dávajú krajine nezameniteľný charakter a zhmotňujú jej históriu.

Základná terminológia

Pod pojmom mlyn sa vo všeobecnosti rozumie mechanické zariadenie, ktoré je spravidla určené na výrobu múky a iných produktov z rastlinných zŕn. Definíciám a typologickému rozdeleniu mlynov na Slovensku sa venoval najmä Hanušin (1970). Jeho typologické rozdelenie mlynov sa opiera o viacero faktorov. Delil mlyny podľa technologických kritérií, teda, či mlel obilie na múku alebo na šrot či krúpy. Snažil sa typologicky rozdeliť mlynské zariadenia podľa ich technického vybavenia a miesta umiestnenia. Delil ich na mlyny vodné – pobrežné a lodné mlyny.

Nemenej dôležitým faktorom pri rozlišovaní mlynov je ich kapacita, teda ich schopnosť spracovať určité množstvo obilia za určitý čas. Exaktné vyčíslenie kapacity historického mlynu však naráža na zásadný problém absencie presných kritérií. Podľa Hanušina (1977) „je najstaršou a dlhodobo platnou technickou jednotkou na označenie kapacity mlyna jeho vodné koleso a počet mlecích kameňov použitých v mlynici. Toto kritérium, však pri slabej úrode, prírodnej pohrome, či inej nepredvídateľnej udalosti môže získané údaje skresľovať“. Dalším nemenej dôležitým faktorom je rozdelenie mlynov podľa ich príslušnosti, teda jeho označenie podľa vlastníctva (panský, grófsky, sedliacky, obecný), či podľa užívateľov (napr. Polákových, Pilárikových) alebo polohy v rámci uzavretého osídlenia v povodí Moravy (Horný, Dolný). Najnovšie v slovenskej etnografickej literatúre typologicky rozdelil mlyny Mlynka (2006), ktorý za základné kritérium typológie určil energetickú závislosť mlyna a teda z toho vyplývajúcu geograficko-klimatickú podmienenosť odrážajúcu druh pohonnej energie. Typológia Mlynku (2006) spresňuje a dopĺňa delenie Sedláka (1966) a Hanušina (1970) a sumarizuje jednotlivé typy historických mlynov, ktoré následne rozdeľuje na jednotlivé typy:

1. Mlyny suché alebo aj konské, ktoré sa vyskytujú na miestach s nedostatkom iných vhodných zdrojov energie. Využíva sa svalová sila zvierat, prípadne ľudí, známe sú z prostredia stredovekých hradov, ale aj iných miest, kde si ich umiestnenie vyžadovali strategické záujmy šľachty a mestských magistrátov.
2. Mlyny veterné sú na území Slovenska pomerne zriedkavé. Vyskytovali sa na Kysuciach, na Zemplíne (Leles) a v oblasti Záhoria (Skalica, Holíč, Borský Mikuláš). Na pohon vetrom potrebovali otvorenú, odlesnenú krajinu.
3. Mlyny vodné sa typologicky delia s ohľadom na geografickú polohu mlyna. Výkon vodného mlyna závisel od vhodných podmienok, najmä od prietoku vody a jej spádu. Takéto miesta sa v stredovekých metačných listinách označujú ako „mlynské miesto“ (loco molendini). Na území Slovenska rozlišujeme: Nábřežné mlyny s umelým vodným kanálom - náhonom na privod vody ku korcovému kolesu s horným dopadom vody, Mlynský náhon – tzv. nový potok, spolu s haťou a stavidlom zo starého potoka vytvoria tzv.

„mlynský ostrov“, Pobrežné kolové mlyny, sa nachádzali najmä na toku Malého Dunaja, čo súviselo so zákazom prevádzky lodných mlynov na Dunaji v 19. storočí. Tieto mlyny sú regionálnym špecifikom a nevyskytujú sa ani v susedných krajinách, pretože vo veľkých európskych mestách na riekach zanikali už na konci stredoveku Tieto drevené mlyny, charakteristické svojim veľkým lopatkovým kolesom v prúde riečneho toku, sú umiestnené na koloch - pilótach pri brehu rieky (Mlynka 2006). Lodné mlyny sú riečnymi mlynmi, umiestnené na vode. Vyskytovali sa na veľkých riekach v celej Európe, u nás najmä na Dunaji, Váhu a menej na ostatných tokoch. Sú to plávajúce mlyny, postavené v prúde rieky na dvoch člnoch. Podľa rôznych konštrukčných znakov majú lodné mlyny rôzne prívlastky riek, na ktorých plávali (dunajské, vážske)

4. Mlyny nezávislé na prírodných zdrojoch energie, ktoré nastupujú s priemyselnou revolúciou od polovice 19. storočia. Ide o mlyny, ktoré využívajú na svoju prácu turbínové, parné motory, ďalej rôzne druhy spaľovacích motorov a po roku 1919 aj elektromotory. V tomto prípade už ide o menšie továrne.

História vodných mlynov na Slovensku

Historické vodné mlyny, ktorým sa venujeme v tomto príspevku, boli budované tak, aby maximálne využili dané prírodné podmienky. Stavali sa na miestach, kde bol spád a prietok vody čo najväčší, prípadne boli dobudované umelé potoky, mlynské náhony, ktorých úlohou bolo zvýšiť prietok a rýchlosť spádu vody. Je teda logické, že väčšina mlynov sa v minulosti nachádzala najmä na horných tokoch riek v hornatejších oblastiach. Zároveň sa spolu s budovaním mlynských náhonov, čiastočne reguloval tok zvoleného potoka, či rieky. Mlynárom na dolných tokoch to prinášalo viaceré obmedzenia. Vodné mlyny na území s nízkym spádom vody sa vyskytovali zväčša na bočných ramenách riek, kde bol prietok rýchlejší. „Je nutné pripomenúť, že mletie obilia bola sezónna záležitosť a súviselo s obdobím žatvy. Obdobie mletia trvalo cca. tri mesiace z roku. Z tohto dôvodu sa popri mlynoch stavali vodné píly a valchy, určené na spracovanie súkna“ (Hanušin 1970; 1977). Takmer ku každému mlynu patrili poľnohospodársky využívané pozemky – polia, lúky, pasienky, prípadne vinice, ktoré v podstate živili mlynára po zvyšok roka.

Ako možno vidieť v mape 1, prevažná časť mlynov bola v 13. storočí lokalizovaná v Podunajskej nížine – rieky Malý Dunaj, dolné toky riek Nitra a Hron. Na východe to bolo v Popradskej a Hornádskej kotline. Percentuálny podiel vodných mlynov podľa geomorfologických jednotiek a povodí riek znázorňujú grafy 1 a 2.

Mapa 1: Geografické rozloženie vodných mlynov na Slovensku v 13. storočí

Map 1: Geographic distribution of water mills in Slovakia during the 13th century

Graf 1, 2: Priestorové rozmiestnenie vodných mlynov podľa geomorfologických jednotiek a povodí riek v 12.-14. stor.

Graph 1, 2: Spatial location of water mills according to geomorphological units and according to the main river catchments in the 12-14th century

Zdroj: Hanušin (1977)

Okrem vhodných prírodných podmienok zohrávali pri výstavbe významnú úlohu ďalšie faktory. Zaujímavá je výstavba mlynov v blízkosti rôznych cirkevných inštitúcií – napr. Hronský Beňadik, Bzovík, Ostrihom – alebo neďaleko významných banských miest – Spiš (Vajda, 2007). Nielen v stredoveku, ale až do

roku 1918 teda vyhlásenia 1. Československej republiky treba mlyn a jeho funkciu následne aj oblievať ako jeden z najvýznamnejších obchodných artiklov. Aj z toho dôvodu treba poukázať na naviazanosť mlynov na významné nadregionálne a regionálne siete komunikácií. Jednoznačne najvyšší podiel najstarších vodných mlynov sa nachádza na Podunajskej nížine v blízkosti trhovských miest a osád, ktoré sa formovali najmä v blízkosti transregionálnych cestných spojov, ktoré prechádzali týmto územím a spájali ho s Ostrihomom a Budínom, Moravou a Českom. Ďalšou významnou, avšak suchozemskou komunikáciou bola tzv. Česká cesta, na území Slovenska viedla cez Štúrovo, Nové Zámky, Šintavu, Trnavu, Trstín, Senicu, Holíč do Čiech. Na uvedenej komunikácii sme identifikovali mlyny v Štúrove, Bíni, Kameníne, Trnave, Trstíne a v niekoľkých ďalších osadách. V povodí Váhu približne od Trenčína po Žilinu máme doklady len o dvoch mlynoch z Dulova a Dolného Hričova. Tieto však zohrávali dôležitú úlohu najmä vo vzťahu k transregionálnym obchodným väzbám (tzv. Jantárová cesta) smerom do Poľska. V okolí dolného Hornádu sa koncentrovali sídla najmä na juh od Košíc (zachované doklady o existencii mlynov z Krásnej nad Hornádom, Barci), strednej Torysy (mlyn v Rokycanoch, v Šebastovej), dolnej Tople (mlyn v Hradišti), a na dolnom Laborci (mlyn v Lastomíre, Stretavke), ďalej v oblasti horného Potisia (zachované doklady o existencii mlynov z Medzibrožia - Vojky) a to všetko v priamej súvislosti na jeden z dôležitých komunikačných spojov smerujúcich popri Toryse a Laborci na sever do poľských oblastí a smerom na Balt.

Svoj vrchol u nás dosahujú mlyny na konci 19. storočia. Od konca 19. storočia dochádza k postupnému poklesu počtu mlynov na našom území. Hlavné dôvody tohto negatívneho vývoja možno zhrnúť do nasledovných bodov:

- vysťahovalectvo zo Slovenska, ktorého začiatok je na konci 19. storočia
- svetová vojna (1914-1918)
- veľká hospodárska kríza 1929/1933
- svetová vojna (1939-1945)
- nástup komunizmu a znárodnenie majetku v roku 1948

Využitie mlynov ako kultúrnych pamiatok v súčasnosti

Mlyny ako kultúrne pamiatky môžeme zaradiť medzi pamiatky ľudového staviteľstva alebo medzi pamiatky vedy, výroby a techniky. Pamiatkový úrad Slovenskej republiky eviduje celkovo 57 vodných mlynov „in situ“ v 51 mestách resp. obciach Slovenskej republiky. Z geografického pohľadu možno pozorovať (mapa 2), že najviac vodných mlynov sa zachovalo na západnom Slovensku v okresoch Skalica, Senica, Myjava, Pezinok, na južnom Slovensku v oblasti Podunajskej nížiny v okrese Levice a na východnom Slovensku v okresoch Spišská Nová Ves, Gelnica, Rožňava.

Mapa 2: Geografické rozloženie mlynov ako kultúrnych pamiatok na Slovensku

Map 2: Geographic distribution of mills as cultural heritage sites in Slovakia

Zdroj: Pamiatkový úrad SR (2010)

Graf 3: Súčasný stav mlynov ako kultúrnych pamiatok

Graph 3: Current stage of the mills as cultural heritage sites

Zdroj: Pamiatkový úrad SR (2010)

Pamiatkový úrad SR eviduje v Slovenskej republike šesť možných rôznych kategórií (stavov) mlynu ako kultúrnej pamiatky. Podľa tejto kategorizácie môže byť kultúrna pamiatka v stave narušenom, vyhovujúcom, dobrom, v obnove, dezolátnom a môže mať pozastavenú obnovu. Podľa tohto zdroja sú mlyny ako kultúrne pamiatky najčastejšie v narušenom stave (33 %), 29 % vodných mlynov eviduje ako vyhovujúci stav, v dobrom stave sa nachádza 16 % mlynov, v obnove je 11 %, v dezolátnom stave sa ich nachádza 9 %, pri 2 % z celkového počtu mlynov ako kultúrnych pamiatok je pozastavená ich obnova.

V súčasnosti eviduje Pamiatkový úrad SR viacero spôsobov využitia mlynov ako kultúrnych pamiatok. V ôsmych prípadoch sa kultúrne pamiatky využívajú na svoj pôvodný účel. A to mlyn a pekáreň. Tieto mlyny sa nachádzajú v okresoch Gelnica (2), Sabinov, Rožňava, Košice-okolie, Vranov nad Topľou a Snina. Ďalšou formou využitia mlyna ako kultúrnej pamiatky je jeho využitie ako múzea resp. galérie - 9 mlynov – okresy Galanta a Liptovský Mikuláš (2), Pezinok, Dunajská Streda, Komárno, Levice a Michalovce (1). Časť z týchto kultúrnych pamiatok v súčasnosti slúži k trvalému bývaniu – Pezinok a Levice (2), Skalica, Senica, Piešťany, Galanta, Banská Bystrica, Rožňava, Košice - okolie a Sobrance (1). Bohužiaľ najviac mlynov je evidovaných v kategórii bez využitia.

Možnosti využitia mlynov ako kultúrnych pamiatok v kultúrnom resp. vidieckom turizme

Analýza a sumarizácia poznatkov k zvolenej téme, nám jednoznačne ukazujú, že väčšina zachovaných mlynov má potrebný potenciál využitia v cestovnom ruchu. Vodné mlyny ako pamiatky techniky podľa Mariota (1983) patria k celoštátne atraktívnym kultúrnym pamiatkam, aj tie menej významné však vystupujú ako objekty podporujúce rozvoj cestovného ruchu v lokálnych rozmeroch.

Najväčšie rezervy využitia mlynov v oblasti cestovného ruchu má podľa nás agroturistika, t. j. aktívne prepojenie športu a oddychu na miestach, ktoré sú nedotknuté priemyslom, v krásnom prírodnom prostredí, využívajúc tradičné formy bývania, stravovania, spojené s ukázkami ľudových remesiel. Väčšina zachovaných mlynov, je v súkromnom vlastníctve občanov, ktorí tieto budovy využívajú na súkromné bytové účely alebo na víkendovú rekreáciu. A práve tu sa skrývajú možnosti aktívnej agroturistiky v spojení s originálnym ubytovaním, či stravovaním. Samozrejme táto forma podnikania v cestovnom ruchu predpokladá iniciatívne zapojenie sa súčasných majiteľov mlynských usadlostí do takéhoto procesu.

Ďalšou oblasťou, kde sa skrývajú možnosti využitia mlyna ako objektu turizmu, je prepojenie existujúcich mlynov náučným chodníkom či tematickou cestou, podobnou Gotickej ceste na Spiši a Gemeri (Veľké Teriakovce, Kocelovce). Určujúcim faktorom na zaradenie mlyna v rámci takéhoto projektu by bolo napr. jeho zachované technické zariadenie, jeho jedinečnosť v regióne, jeho kultúrno – historicky význam, alebo jeho miera zachovalosti v pôvodnom prírodnom prostredí, dotvárajúc tak kolorit obce, či mikroregiónu. Inou možnosťou prepojenia mlynských usadlostí v cestovnom ruchu je doplnenie údajov v rámci existujúcich náučných chodníkov. Náučný chodník Nivou Moravy prechádza obcami, na území ktorých sa v minulosti nachádzali mlynské zariadenia. Ďalším takým príkladom na doplnenie histórie mlynárstva je Náučný chodník Jelka,

Tomášikovo, Dunajský Klátov, Kolárovo, respektíve mlyny napojené na Malokarpatskú vínnu cestu (Pezinok, Modra, Košolná).

Na základe uvedeného možno konštatovať, že význam mlyna pre rozvoj cestovného ruchu spočíva v jeho umiestnení, histórii, technickom riešení a najmä dostupnosti. Nemenej dôležitým faktorom jeho využitia a následne prinášajúceho významu je informovanosť verejnosti a propagácia.

Prinášaným zhrnutím jednotlivých možností využitia mlynov sa naplňa predpoklad, že mlyn je ideálnym objektom pre rozvoj turizmu, pretože môže návštevníkovi poskytnúť viaceré možnosti využitia v cestovnom ruchu:

- Mlyn môže slúžiť ako aktívny objekt turizmu poskytujúci ubytovanie (hotel), či reštauračné zariadenie, môže fungovať ako múzeum alebo informačná turistická kancelária. (napr. mlyn vo Veľkých Teriakovciach)
- Mlyn a jeho umiestnenie na pôvodnom mieste, v určitom prírodnom prostredí umožňuje prezentovať širšie okolie regiónu z hľadiska geografického, hydrologického a ekologického, čo môže zahŕňať oboznámenie návštevníka s chránenými prírodnými útvarmi, územiai, rastlinami a živočíchmi (napr. Kvačany, mlyny na Malom Dunaji)
- Mlyn ako svedok historických udalostí, môže návštevníkovi ponúknuť aj širší pohľad na históriu regiónu. Mlyn sa tak stáva sám hmotným historickým prameňom.
- Mlyn možno prezentovať ako technickú pamiatku dokumentujúcu rozvoj techniky od obdobia svojho vzniku po súčasnosť.
- Mlyn možno využiť ako etnografický prameň. Vďaka etnografickým výskumom je možné pri prezentácii predmetov a výrobných postupov priblížiť návštevníkovi bežný každodenný život v mlyne.
- Mlyn a jeho genius loci poskytuje návštevníkovi pohľad cez svoj príbeh zhmotnený v príbehu jeho známych majiteľov na sociálnu štruktúru obyvateľov, na život mlynára a jeho rodiny, tovarišov.
- Mlyn sa stáva súčasťou spoločenských podujatí. Návštevník je aktívne zapojený do cestovného ruchu regiónu v rámci organizovaných tematických akcií.
- Mlyn môže poskytnúť návštevníkovi komfort v podobe občerstvenia s využitím vyššie uvedených poznatkov, napr. ponúkaným jedálnym lístkom v štýle tradičných mlynárskych pochúťok.

Záver

Mlyny patria na území Slovenska k najrozšírenejším tradičným výrobným zariadeniam. Ich rozširovanie zohrávalo v stredoveku významnú technickú, ekonomickú a civilizačnú úlohu. Slovensko malo veľmi dobré hydrografické

podmienky na budovanie vodných mlynov. Z pohľadu ich geografického rozloženia možno konštatovať, že najviac mlynov sa v minulosti nachádzalo v poľnohospodárskych oblastiach - Podunajská a Východoslovenská nížina, resp. v kotlinách s významným vodným tokom – Liptovská, Popradská a Hornádska kotlina (mapa 1). Svoj vrchol u nás dosahujú mlyny na konci 19. storočia, v čase rušenia cechov ich bolo viac ako 4500, z čoho absolútnu prevahu mali vodné mlyny, ktorých bolo vyše štyritisíc. Bohužiaľ väčšina týchto historických stavieb sa dodnes nezachovala.

Mlyny ako kultúrne pamiatky môžeme zaradiť medzi pamiatky ľudového staviteľstva alebo medzi pamiatky vedy, výroby a techniky. Pamiatkový úrad Slovenskej republiky eviduje celkovo 57 vodných mlynov „in situ“ v 51 mestách resp. obciach Slovenskej republiky. Väčšina z nich je však nevyužívaná, sú v nevyhovujúcom technickom stave. Pôvodnú funkciu (mlyn, pekáreň) plní 8 mlynov, v 9 mlynoch bolo zriadené múzeum a na trvalé bývanie slúžia 2 mlyny. Jednoznačne najväčšie rezervy má ich využitie pre účely cestovného ruchu – hlavne v oblasti agroturistiky alebo vytvárania náučných, resp. tematických ciest.

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/1247/12 „Socioekonomicky a kultúrne podexponovaná rurálna krajina ako fenomén aktivizácie pre humánnu geografiu“.

Literatúra

- Hanušín, J. 1970:** Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku, In: Slovenský národopis 18/2, s. 177- 222.
- Hanušín, J. 1977:** Najstaršie vodné mlyny na Slovensku (do konca 13. storočia). In: Dějiny věd a techniky 12, Praha, s. 9-23.
- Mariot, P. 1983:** Geografia cestovného ruchu. Vydavateľstvo VEDA, 224 s.
- Mlynka, L. 2005:** Pamiatky v regióne, región v pamiatkach (na príklade využitia mlynov v kultúrnom turizme). In: Etnologické rozpravy XII, 2, s. 90 - 99.
- Mlynka, L. 2006:** Mlyny na Slovensku, Typológia a historicko-etnografická charakteristika, In: Zborník Etnograf a múzeum X, Mlyny a mlynárske remeslo, Galanta, s. 7 – 20.
- Pamiatkový úrad Slovenskej republiky (2010)**
- Sedlák, V. 1966:** Suché a veterné mlyny v minulosti na Slovensku. In: Vlastivedný časopis 15, 1966, 2, s. 49-57.
- Vajda, T. 2007:** Včasné cirkevné vodné mlyny v Karpatskej kotline, In: Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia VI, s. Levoča, Kláštorisko. s. 185 – 204.

WATER MILLS IN SLOVAKIA AS A CULTURAL HERITAGE PHENOMENON

Summary

Mills belong to the main traditional production facilities in the region of Slovakia. Their distribution and construction played an important role in developing the technical, economics and cultural skills of the population. Naturally, the hydrogeographic conditions favoured constructions of water mills in the region of Slovakia. Most of the mills were located within the low-lands of Liptovská nížina, Podunajská nížina, Východoslovenská nížina and basins with an important, mainly in their agricultural parts (Map 1). The number of mills was the highest at the end of the 19th century (4500) when the craft guilds were being cancelled. At that time there were over 4000 water mills in operation, however, most of this historical buildings did not survive until present. The mills can be classified as heritage sites of the folk construction or as heritage of science, production and technology. The Slovak Heritage Office lists 57 water mills „in situ“, 51 in towns or villages of the Slovak Republic. Most of them remains unused and are in bad technical condition. Only 8 mills keep their original function as a mill or a bakery, 9 mills are used as museums, and 2 mills are permanently inhabited. It is clear, that the mills lack the use as tourism, especially for the agro tourism or establishing thematic routes.

Mgr. Zoltán Glaser-Opitz

E – mail: zolo.glaser@gmail.com

Mgr. Marián Kulla, PhD.

Ústav geografie, Prírodovedecká fakulta UPJŠ

Jesenná 5, 040 01 Košice

E – mail: marian.kulla@upjs.sk

prof. RNDr. Peter Spišiak, CSc.

Ústav geografie, Prírodovedecká fakulta UPJŠ

Jesenná 5, 040 01 Košice

E – mail: peter.spisiak@upjs.sk